

RÜBAİ MƏTNİNİN LİŦVİSTİK TƏHLİLİ

Rübai klassik Şərq və Azərbaycan poeziyasında geniş yayılmış lirik şeir şəkildir. Bu şeir şəkli dördlükdür, yəni dörd misradan ibarətdir. Poetik bədii mətnlərin ənənəvi linqvistik təhlilində ilk istifadə olunan xalq yaradıcılığı nümunələri və bu nümunələrdən də birinci olaraq bayatı və onlarla oxşarlığı olan laylay və tapmaca mətnlərinin tədqiqi prosesində aydın olur ki, bayatlar yalnız xalq yaradıcılığında deyil müəllif yaradıcılığında da qeyd alınır. Müəllif bayatı ənənəsi bu gün daha çox davam etdirilir. Poetik bədii mətnin linqvistik təhlilinə bayatı, tapmaca və layladan sonra rübailərin cəlb olunması bir sıra aspektlərdən məqsədəuyğundur. Qismən ümumi cəhət rübailərin müəllif əsəri kimi yayılmasıdır. Əsas ümumi cəhət isə həm bayat, həm də rübainin dördlük, yəni dörd misradan ibarət olması sayıla bilər. Rübaini bayatıdan fərqləndirən bir cəhət odur ki, rübailər 7 hecalı deyildir və onlar daha çox əruz vəznində qələmə alınır. Rübailərdə də bayatlar kimi üçüncü misra sərbəst buraxılır.

“Dil xəncərilə heç kəsi yaralama,
Tənə qılıncıyla könül paralama.
İnsaf yerində tut özün biganə,
Biganəni qovmu dostudan aralama!” [1, s. 247].

Üçüncü misranın sərbəst buraxılmasına rübailərdə bəzən əməl olunmur və bu da qeyd edilən amilin vacibliyini təsdiq etmir. Məsələn, İ.Nəsiminin aşağıdakı rübainin bütün sətirlər bir-biri ilə qafiyələnmişdir və qafiyə aaaa formasındadır.

Fırqətin dərdi mənə *kar eylədi*,
Canımı yandırdı, *bimar eylədi*.
Gəl ki, şövqün halımı *zar eylədi*,
Aləmi sənsiz mənə *dar eylədi* [1, s. 124].

İlk baxışdan belə görünür ki, rübaidə “eylədi” rədifindən istifadə edilmişdir. Əslində isə qafiyə analitik feillər əsasında aparılır. Burada qafiyə mövqeyində “kar eyləmək”, “bimar eyləmək”, “zar eyləmək”, “dar eyləmək” feillərindən istifadə edilmişdir ki, onlarda da mürəkkəb feildəki ikinci komponent eyni söz-forma olduğuna görə rübainin rədifi təsəvvürünü yaradır. Azərbaycan dilində oxşar qəlibdən başqa feillər də işlənir. Məsələn, car etmək/ car eyləmək.

Rədif şeirdə təsir gücünü, ekspressivliyi gücləndirmək üçün istifadə edilən vasitə olub qafiyədən sonra hər misrada istifadə olunan eyni sözdür. Şərq poeziyasında, o cümlədən də Azərbaycan poeziyasında rədif geniş yayılmış poetik vasitədir. İstər xalq yaradıcılığında, istər klassik, istərsə də müasir poetik nümunələrdə rədifə kifayət qədər rast gəlinir. Rədifin olması istənilən şeir növü üçün zəruri şərt deyildir. Qeyd olunduğu kimi rədif şeirin təsir gücünü, ahəngdarlığını, ekspressivliyini artırır.

Türk tədqiqatçısı Burat Bekenin Mehmet Sait Çalkanın “Divan şeirində rübai” əsəri haqqında rəyde göstərir ki, rübailərin ərəb və farsdilli ədəbiyyatda da geniş yer tutmuşdur. Bununla yanaşı, Mehmet Sait Çalkaya istinadla qeyd edilir ki, türk ədəbiyyatı janrlarından olan dübeyt, tuyuğ, qitə ilə rübailər arasında oxşarlıqlar vardır. Bu nəzm şəkilləri bir-birinin əvəzinə istifadə edilmişdir. Bununla belə, rübailərlə həmin nəzm janrları arasında fərqlər də vardır. Ümumiyyətlə, divan ədəbiyyatında rübailər müəyyən çoxluq təşkil etmişdir [2].

Qazi Bürhanəddinin divanında tuyuğlar ayrıca bir bölmədə verilmişdir. Bu nəzm janrı da dördlük formasındadır.

“Özini əş-şeyx görən sərdar bolur,
Ənəlhəq dəvi qılan bərdar bolur.
Ər oldur həq yolına baş oynaya,
Döşəgdə ölən yigid murdar bolur” [3, s. 627]
Divanda biri 10 misradan, digəri iki misradan ibarət olan iki tuyuğ qeydə alınmışdır.
“Nazik olur, xubların bir neçəsi,
Ağzı püstə, boy uzun, bel incəsi” [3, s. 627]

“Hər zəmanın bir nigarü şahı var,
Hər günün günəş, gecənin mahi var.
Oduna düşənə qalmaq qərar,
Yola çıxan kişinin allahi var.
Zarü zərd olan nizar olsa ola,
Çünki bu yolda anun bir ahi var.
Kim ki, həmdəmdür çəfavü cövr ilə,
Lacərəm hicr ilə bir həmrəhi var.
Köhnəpuş oldu bu dəm yolında çan,
Haliyə nə isə şey-lillahi var” [3, s. 628].

² Azərbaycan Tibb Universiteti Azərbaycan dili kafedrasının dosenti. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru p.azizova@gmail.com

Fikrimizcə, tuyuqlar bilavasitə türkdilli nəzm janrı, rübailər isə şərq poeziyası üçün orta q janrdır. Tuyuqlarla rübailərin həm forma, həm məzmunca müqayisəsi tuyuqların da ayrıca linqvistik təhlilini tələb edir.

Rübailər xalq yaradıcılığı nümunələri deyil, müəllif yaradıcılığının məhsuludur. Azərbaycan klassik poeziyasının yaradıcılarının hər birinin yaradıcılığında rübailər qeydə alınır. Azərbaycan poeziyasında ilk rübai yaradıcılığının XI əsrə aid olması faktı sübut edilmişdir. Şübhəsiz ki, daha əvvəllər yazılmış rübailər də olmuşdur. Bu rübailər ya dövrümüzdə gəlib çatmamış, ya da hələlik aşkara çıxarılmamışdır. Azərbaycan klassik poeziyasının nümayəndələri uzun illər rübailərini fars dilində qələmə almışlar.

Azərbaycan poeziyasının görkəmli nümayəndələri, klassik söz ustalarımız, eləcə də elm xadimlərimiz – Xətib Təbrizi, Bəhmənyar, Qazi Bühranəddin, Qətran Təbrizi, Nəsirəddin Tusi, Məhsəti, Xaqani, Nizami, Nəsimi, Füzuli, Xəyyam və başqaları rübailər yaratmışlar. Klassik Şərq poeziyasının dörd misralıq şeir janrında şairin dünya görüşü, təbiət və cəmiyyətə münasibəti, arzu və istəkləri, fikir və duyğuları, təbiət lövhələri və s. əksinin tapır.

“Klassik Şərq poeziyası janrlarının hərəsinin öz əsl mövzu obyektı vardır. Məsələn, məsnəvi ilə ən çox epik poemalar, dastanlar, fəlsəfi traktatlar, saqınamələr; qəsidə ilə ən çox fəxriyyə, mədhiyyə, mərsiyələr yazılmış; qəzəllərdə vüsəl zövqü, hicran dərdi təsvir edilmiş; qitələrdə ən çox didaktik nəsihətlər, ruhi iztirablar öz əksini tapmışdır. Rübailərin isə belə xüsusi mövzu obyektı yoxdur. Rübailərdə həm məhəbbət, vüsəl, hicran, həm didaktik nəsihətlər, həm zəmanədən və vəziyyətdən şikayətlər, həm fəlsəfi hikmətamiz mülahizələr, həm təbiət mənzərələri, bir sözlə, şairin ümid və arzuları, hər bir ruhi təəssüratı geniş şəkildə əksini tapmışdır [1, s. 4].

Beləliklə, Azərbaycan ədəbiyyatında ayrıca şeir janrı kimi rübailər tarixən geniş yayılmışdır. Hazırda Azərbaycan poeziyasında bu janr, demək olar ki, təcridən sıradan çıxmaqdadır.

Rübainin fonetik təhlili. Rübai mətninin fonetik təhlili bayatların fonetik təhlili ilə eyni qaydada aparılır. Bir neçə rübainin fonetik təhlilini nəzərdən keçirək.

“Şol boyu rənaya verdim könlümü,
Şol gözü şəhlayə verdim könlümü,
Şol günəş simayə verdim könlümü,
Şol yüzü çün ayə verdim könlümü” [1, s. 124].

I.Nəsiminin bu rübaisində “verdim könlümü” rədiffi istifadə edilmişdir. Bütün misralar eyni “şol” sözü ilə başlanır. Bu baxımdan rübaidə təkrarlanan vahidlər çoxluq təşkil edir ki, bu da fonemlərin kəmiyyət xüsusiyyətlərinə, şübhəsiz təsir göstərəcəkdir. Rübaidə işlədilmiş fonemlərin tezlikləri 1-ci cədvəldə verilmişdir.

Cədvəl 1.

Ü	13	Ə	6	Ö	5	K	4	H	1
M	9	Ş	6	R	5	G	2	S	1
L	9	A	5	E	4	Z	2		
N	7	İ	5	V	4	B	1		
Y	6	O	5	D	4	U	1		

Fonemlərin işlənmə tezliyini göstərən cədvəldən görüldüyü kimi təhlilə cəlb edilmiş rübaidə ən çox işlənən fonem “Ü” olmuşdur. Bu səs rübaidə 13 dəfə istifadə edilmişdir. İşləkliyə görə bu rübaidə “M” və “N” eyni rəqə malikdir, onların hər biri 9 dəfə işlənmişdir. Tezliyi 1 olan dörd fonem qeydə alınır ki, bunlar “B”, “U”, “H”, “S” fonemləridir. Rübaidə cəmi 22 fonemdən istifadə edilmişdir. Saitlərdən “P” rübaidə qeydə alınmamışdır.

Heca tipinə görə kəmiyyət göstəricilərini müəyyənləşdirərkən burada CVC tipinin çoxluğu müşahidə edilir. Rübaidə bu tipli 12 heca qeydə alınır. Ümumiyyətlə, qeydə alınan heca tipləri aşağıdakılardır: V, CV, CVC. Azərbaycan dilində heca tipləri çox olsa da, bu rübaidə yalnız üç tip vardır. Qeyd etmək lazımdır ki, rübaidə birinci üç misranın hər birində beş söz-forma, sonuncu misrada isə 6 söz-forma vardır. Misranın heca dərinliyi 12-yə bərabərdir.

Rübaidə “o” əvəzliyinin arxaik forması olan “şol” əvəzliyindən istifadə edilmişdir. Poetik nümunədə alınma ərəb-fars sözləri vardır: rəna, günəş, sima.

“Dedim ləbinə ləli bədəxşandır bu,
Güldü, dedi: “Ey fəqir, böhtandır bu.
Bir daşə nə rəng ilə qılırsan nisbət,
Şirinü şəkərfəşanü xəndandır bu!”

Məcnun oda yandı şöləyi-ah ilə pak,
Vamıq suya batdı, eşqdən oldu həlak.
Fərhad həvəs ilə yelə verdi ömrün.
Xak oldular onlar, mənəm indi o xak” [1, s. 164].

Sonuncu rübaidə Şərq xalqları arasında məşhur olan aşiqanə dastanların kişi qəhrəmanlarının adları - Məcnun (“Leyli və Məcnun”), Vaməq (“Vaməq və Əzra”), Fərhad (“Fərhad və Şirin”) istifadə edilmişdir. Hər üç aşiq eşqi yolunda özünü qurban vermişdir. Şair indi onların xak (torpaq) olduğunu qeyd edir və fədakar eşqi ilə özünün də həmin xakə çevrildiyini yazır. Bu rübaidə dörd ünsür - od, su, hava (yel), torpaq (xak) öz yerini almışdır.

“Ey feyxrəsani-ərəbü, türkü əcəm!
Qıldım ərəbi əfsəhi-əhli –aləm.
Etdin fürsəhayı-əcəmi İsa dəm,
Məni türk zəbandan iltifat eyləmə kəm” [1, s. 166].

M.Füzulinin bu rübaisində Allaha müraciətlə ərəb, fars və türk İsa nəfəsli şairlərin olduğunu qeyd edir. Şair qələmini ərəb və fars şeiriyyətində sınaqdan çıxarmışdır. Onun diləyi türk dilində əyər-əskiksiz yazmaq iltifatıdır.

İsa nəfəsi (İsa dəmi)başqa müəlliflərin rübailərində də istifadə olunur. Nəsimi yazmışdır:

“Sənin nəsimində var İsa dəmi,
Nəfsin dirildər İsa, Məryəmi.
Qapından hər zərrə Cəmin camıdır,
Eşqinin məstləri tutub aləmi” [1, s. 128].

Şair yarının nəfəsində *İsa dəmini* görür və bu nəfəsin İsanı və Məryəmi də diriltmək qüdrətinə malik olduğunu deyir. Rübaidə əfsanəvi İran şahı Cəmşidin adı və onun camının adı keçir. Rəvayətə görə Cəmşid bu cama baxaraq dünyanın hər bir yerini görə bilirmiş: Yarın qapısındakı hər zərrə Cəmşidin camıdır.

Klassik şeir nümunələrinin məzmununu izah etmək bir qədər çətinidir. Çünki bu şeir nümunələrində mifoloji, tarixi şəxsiyyətlər, əşyalar və s. qeyd olunarkən onların arxasında duran mənaların açılması tələb olunur. Bu isə izah və şərh edən bu sahədəki biliklərinin səviyyəsindən asılıdır. Təsadüfi deyil ki, klassik şeir nümunələrinin şərhini yazmaq da geniş yayılmışdır.

Klassiklərin əsərlərindəki rübailərin leksik təhlili göstərir ki, rübai janrında ərəb və fars sözləri çoxluq təşkil edir. Fikrimizcə, bu fakt bilavasitə rübai janrından qaynaqlanmış, ümumiyyətlə klassik ədəbiyyata xas xüsusiyyət sayılmalıdır.

Azərbaycan dilində bizə gəlib çatan ilk yazılı nümunə XIII əsr şairi Həsənoğlunun qəzəlidir. Şairin “Divan”ı olsa da həmin “Divan” hələ ki tarixi yazılı abidə kimi tapılmamışdır. Divan ədəbiyyatında rübailər də yer alır və heç şübhəsiz ki, Həsənoğlunun da rübailəri olmuşdur. Azərbaycan dilində bütöv halda bizə gəlib çatan ilk divan Qazi Bürhanəddinin divanıdır. Bu əsər anadilli Azərbaycan divan ədəbiyyatının yazılmış və Həsənoğlu ilə Nəsimi yaradıcılığı arasında aralıq mövqedə duran ilk irihəcmli yazılı abidədir [3, s. 3].

XIV əsrdə yazıb-yaratmış şairin divanında 20 rübai yer almışdır. Əldə olan ilk azərbaycandilli rübailər kimi Qazi Bürhanəddinin rübailərinin tədqiqi xüsusi önəmə malikdir. Onu da qeyd edək ki, şairin leksikası ayrıca tədqiqat obyektinə olmuşdur [4].

Qazi Bürhanəddinin rübailəri eşq mövzusunda olub Azərbaycan rübai dilinin incəliklərini tam əhatə edir.

“Könlüm yenə ol Leyliyə Məcnun olmuş,
Yaşum yenə yar yolına Ceyhun olmuş.
Ləbləri çəkişmiş könlümü olamı
Baxdum aralarında məgər xun olmuş” [3, s. 609].

Rübaidə 21 sözdən istifadə edilmişdir ki, onlardan üçü onomastik vahiddir (Leyli, Məcnun, Ceyhun). Müasir Azərbaycan dili üçün nisbi arxaikləşmiş iki söz – “ləb” və “xun” sözləri istisna olmaqla digər leksik ümumişlək leksik qata daxildir. Rübaidə “Məcnun olmaq”, “Ceyhun olmaq” onomastik frazeologizmləri qeydə alınır. Qeyd etmək lazımdır ki, rübaidə istifadə edilmiş “çəkişmiş” feili sifəti “çəkişmək” feilindən əmələ gəlmişdir.

Qazi Bürhanəddinin rübailərində əvəzliyin “ol” və “şol” variantlarının işlənməsi qeydə alınır.

“Ol göz ki, yüzün görməyə, göz demə ana,
Şol yüz ki, tozun silməyə, yüz demə ana.
Şol söz ki, içində, sənəmə, vəsfün yox,
Sən badi-həva tut anı, söz demə ana” [3, s. 610].

Qeyd edilən variantlar Azərbaycan dilinin müvafiq tarixi dövrü üçün işlək fonetik variantlardır. Müasir dildə “ona” şəklində işlənən forma Qazi Bürhanəddinin rübailərində, demək olar ki, “ana” formasında, “mən” əvəzliyi “bən” fonetik variantındadır.

Ümumiyyətlə, rübailəri, eləcə də ttuyuqları həm ənənəvi, həm də mətn dilçiliyi metodları ilə linqvistik təhlilə cəlb etmək, onların ümumfiloloji müqayisəsini aparmaq bu janrlar arasındakı oxşar və fərqli cəhətləri aşkara çıxarmağa kömək edəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Rübailər aləmində. Bakı: Azərneşr, 1989, 263 s.
2. Burak Beken. Mehmet Sait Çalka (2015). Divan şirində rübai. Ankara: Kriter Yayınevi// dergipark.gov.tr/download/article-file/181188
3. Bürhanəddin Q. Divan. Bakı: Azərneşr, 1988, 656 s.
4. Qədimalyeva A.F. Qazi Bürhanəddinin dilinin leksikası: Filol. e.n.dis. ... avtoreferat. Bakı, 2007, 24 s.

Açar sözlər: rübai, bayatı, heca, misra, qafiyə, rədif, fonem, leksem, klassizim, arxaizm, alınma

Ключевые слова: рубай, баяты, слог, стих, рифма, редиф, фонем, лексема, классицизм, архаизм, заимствования

Key words: rubai, bayat, syllable, rhyme, radish, phoneme, lexeme, classics, archaism, borrowings

RUBAI MƏTNİNİN LİŖVİSTİK TƏHLİLİ

REZÜME

Məqalədə klassik poeziya nümunəsi sayılan, şərq ədəbiyyatında geniş yayılmış rübailərin ümumi linqvistik təhlili məsələsinə baxılmışdır. Tədqiqatda rübai, dübeyt, tuyuğ kimi poetik janrlar arasında paralellər aparılır. Təhlil göstərir ki, rübailər klassik janr kimi geniş yayılmış, yalnız farsdilli deyil, ərəb və türkdilli divan ədəbiyyatında istifadə olunmuşdur. Rübailərlə digər yaxın janr nümunələri arasında oxşar və fərqli cəhətlər vardır. Bizə gəlib çatmış yazılı divan ədəbiyyatında Azərbaycanlı ilk rübailər Qazi Bühranəddinin “Divan”ında qeydə alınır. Divanın nəşr olunmuş variantında Azərbaycan dilində 20 rübai yer almışdır. Linqvistik təhlil göstərir ki, bu rübailərin leksik-qrammatik xüsusiyyətləri müasir Azərbaycan dilinə çox yaxındır.

ЛИНГВИСТИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ТЕКСТОВ РУБАИ

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается лингвистический анализ рубаи, которые широко распространены в восточной литературе и являются примером классической поэзии. В исследовании проводятся сравнения между поэтическими жанрами, такими как рубаи, дубейт, туюг. Исследования показывают, что рубаи является широко распространенным классическим жанром не только в персидской, но и в арабской и тюркоязычных литературах. Существуют сходные и отличительные черты среди других жанров, тесно связанных с рубаи. В письменной литературе о диванах, которая дошла до нас, она известна в «Диване» Гази Бурханеддина, который является первым автором рубаи. Бурханеддин был единственным поэтом среди западных тюрков, который использовал старую стихотворную форму под названием туюг. Туюг — это короткое стихотворение из четырёх строк, первая, вторая и четвёртая из которых рифмуются. Во втором томе дивана находятся 20 рубаи (20 четверостиший (рубаи) на азербайджанском языке. Лингвистический анализ показывает, что лексико-грамматические особенности этих рубаи очень близки к современному азербайджанскому языку.

LINGUISTIC STUDY OF RUBAI TEXTS

SUMMARY

The article deals with the linguistic analysis of rubai, which are widely distributed in Eastern literature and are examples of classical poetry. In the study, comparisons are made between poetic genres such as rubai, dubeit, tuyug. Studies show that rubai are widely spread classical genre not only in Persian, but also in Arabic and Turkish literature. There are similar and distinctive features among other genres closely related to rubai. In the written literature on the “divane”, that has reached us, it is known in Gazi Burhaneddin’s “Divane”, who was the first author of rubai. Burhanneddin was the only poet among western Turks who used the old poetic form called “tuyug”. Tuyug is a short poem of four lines, the first, the second and the fourth of which are rhymed. In the second volume of “Divane” there are 20 rubai 120 quatrains (rubai) in Azerbaijani language. Linguistic analysis shows that the lexico-grammatical features of these rubai are very close modern Azeri language.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva